

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
CATEDRA DE ISTORIA ARTEI**

TEZĂ DE DOCTORAT

**REPERTORIU AL BISERICILOR ROMÂNEȘTI DE ZID
DIN JUDEȚELE MARAMUREȘ ȘI SATU MARE
SECOLELE XVII-XIX**

REZUMAT

COORDONATOR:

PROF. DR. SABĂU Nicolae

DOCTORAND:

CĂTANĂ Cibian Marius

CLUJ-NAPOCA

2014

0

CUPRINS

MOTIVAREA TEMEI, ABORDARE ȘI DELIMITAREA SUBIECTULUI	p. 4
I. CADRUL GEOGRAFIC	p. 6
I. 1. Relieful	p. 6
I. 2. Rețeaua hidrografică	p. 9
I. 3. Clima	p. 12
II. ORGANIZARE ȘI EVOLUȚIE TERITORIAL ADMINISTRATIVĂ	p. 14
II. 1. Comitatul Maramureș	p. 16
II. 2. Comitatul Sătmar	p. 19
II. 3. Comitatul Ugocea	p. 20
II. 4. Comitatul Solnocul Interior	p. 20
II. 5. Comitatul Sălaj	p. 21
II. 6. Districtul Chioarului	p. 22
III. VIAȚA BISERICESCĂ	p. 25
III. 1. Primele forme de organizare bisericească	p. 25
III. 2. Mănăstirea Peri	p. 33
III. 3. Episcopia de Muncaci	p. 36
III. 4. Episcopia de Gherla	p. 38
IV. BISERICI DE ZID ANTERIOARE SECOLULUI AL XVII-LEA	p. 41
IV. 1. Biserica de piatră din Giulești	p. 42
IV. 2. Biserica de piatră din Sarasău	p. 44
IV. 3. Biserica de piatră din Cuhea	p. 47
IV. 4. Biserica de piatră din Peri	p. 48
V. ELEMENTE DE TIPOLOGIE ȘI CLASIFICĂRI	p. 52
V. 1. Planimetrie	p. 52
V. 2. Raportul dintre naos și altar	p. 59
V. 3. Dimensiuni planimetrice	p. 60
V. 4. Iluminarea naturală	p. 61
V. 5. Sisteme de boltire	p. 62
V. 6. Turnurile-clopotniță	p. 68

VI. DECORAȚIA EXTERIOARĂ	p. 72
VI. 1. Cornișe	p. 72
VI. 2. Fațade	p. 73
VI. 3. Frontoane	p. 74
VI. 4. Socluri	p. 75
VI. 5. Portaluri și ancadramente	p. 75
VII. MEȘTERI CONSTRUCTORI	p. 77
VIII. EDIFICAREA UNEI BISERICI	p. 82
XIX. STUDIU DE CAZ – BISERICA DE ZID DIN SEINI	p. 86
X. SIMBOLISTICA ÎN ARHITECTURA BISERICESCĂ	p. 95
XI. REPARTIȚIA ADMINISTRATIV-TERITORIALĂ A BISERICILOR REPERTORiate	p. 106
BISERICI REPERTORiate ÎN JUDEȚUL MARAMUREȘ	p. 114
BISERICI REPERTORiate ÎN JUDEȚUL SATU MARE	p. 188
CONCLUZII	p. 262
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ	p. 267
ANEXE	p. 288
RELEVEE	p. 339
REPERTORIUL AL BISERICILOR ROMÂNEȘTI DE ZID DIN JUDEȚELE MARAMUREȘ ȘI SATU MARE, SECOLELE XVII-XIX (REZUMAT)	p. 360
A REPERTORY OF ROMANIAN MASONRY CHURCHES OF THE MARAMUREȘ AND SATU MARE COUNTIES FROM THE 17th – 19th CENTURIES, PhD THESIS -ABSTRACT-	p. 368
HĂRȚI	p. 376

CUVINTE CHEIE: repertoriu, biserici, arhitectură, Maramureș, Satu Mare

REZUMAT

Activitatea culturală și redacțională desfășurată de-a lungul a cincisprezece ani în cadrul Episcopiei Ortodoxe a Maramureșului și Sătmarului, m-a pus în contact cu elementele patrimoniului cultural religios al celor două județe amintite. Cunoașterea teritoriului administrativ, accesul la informații arhivistice dar și studiile monografice ale colegilor preoți din parohii, toate acestea mi-au impus ideea că cele mai reprezentative mărturii ale vieții religioase cuprinse între secolele al XVII-lea și al al XIX-lea, sunt bisericile construite din zid. Mi-am îndreptat atenția cu precădere asupra acestor obiective, realizând că edificiile luate în analiză sunt mai puțin cunoscute și studiate prin lucrările de specialitate.

Realizarea unui „*Repertoriu al bisericilor românești de zid din județele Maramureș și Satu Mare, secolele XVII-XIX*” a constituit în primul rând o posibilitate de localizare și cunoaștere geografică a patrimoniului cultural ecleziastic din nord-vestului României, pe un areal complex ca problematică confesională și istorică, prea puțin cercetat până în prezent în afara contextului Transilvănean. În ansamblu, s-a dorit realizarea unui studiu care prin conținut, structură, metode și procedee utilizate, să contribuie nu doar la scoaterea din anonimat acestor edificii, ci și să le prezinte într-un catalog repertorial structurat, în starea în care se găsesc ele astăzi.

În al doilea rând am pornit de la necesitatea de a restitui și introduce în circuitul științific informații de natură cultural-ecelesiastică ce corespund arealului celor două județe, de a cuprinde și de a sistematiza o problematică necercetată până acum în mod unitar.

Conceptul central ale cercetării efectuate a fost acelea de - *Repertoriu al bisericilor de zid pe un areal administrativ definit* - în jurul acestuia extinzând aria de investigație și analiză, încercând să dăm lucrării în forma sa finală un profil analitic, îndreptat spre disciplina istoriei artei și spre studiu arhitectural comparativ. Cercetarea este, în mod evident, perfectibilă și inepuizată, și fără a fi exhaustivi, ne-am propus să alcătuim doar o imagine ce înglobează un patrimoniu necercetat în ansamblul său, construit în creuzetul unei vieți bisericesti, culturale și sociale a comunităților românești maramureșene și sătmărene pe parcursul a trei secole.

Realizarea întregului repertoriu a avut în primul rând ca temei informațiile strânse pe teren, multe dintre documentele fundamentale, și aici mă refer la relevee, inventare, devize de lucrări, monografii sau documente cu caracter de corespondență, fiind găsite în arhivele parohiale. Pe baza măsurătorile efectuate la fața locului cu ajutorul telemetriei, s-a reușit să se efectueze desene care să completeze lipsa unor coordonate și dimensiuni în situația în care pentru o biserică anume nu exista releveu. De asemenea, fotografiile de interior și exterior, pentru fiecare biserică au constituit mai apoi baza reprezentării în fișă tehnică a tuturor edificiilor repertoriate. S-au dovedit extrem de utile fondurile arhivistice ale Episcopiei Ortodoxe a Maramureșului și Sătmăruului, Mitropoliei Clujului, Maramureșului și Sălajului, ale Protopopiatelor din Eparhie, ale Direcției Județene a Arhivelor Naționale Maramureș și ale Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, în care s-au păstrat câteva relevee originale și multe altele realizate în timp, atunci când asupra bisericilor interveneau lucrări de renovare, modificare sau adăugire a elementelor arhitecturale.

Astfel, primul capitol al lucrării este dedicat prezentării cadrului natural al teritoriului repertoriat, cu scopul de a individualiza zona de celelalte regiuni ale țării, prin particularitățile pe care le aduce poziționarea celor două județe învecinate la granița cu Ucraina și Ungaria. Tematic, studiul se circumscrie unei zone geografice în suprafață de 10,560 km², reprezentând 4% din suprafața teritorială a României, din care 6.215 km² revine județului Maramureș, iar 4.345 km² județului Satu Mare. Regiunea de nord-vest a României, definită așadar de cele două județe, se caracterizează printr-o varietate de forme de relief, suprafața prezentându-se sub forma unui amfiteatru distribuit în zone de munte, deal, depresiuni și câmpie. Aceste ținuturi au favorizat, prin condițiile climatice și prin bogățiile naturale, prezența și permanența omului aici, încă din cele mai vechi timpuri. Prin permanenta intercondiționare dintre factorii naturali și prin componenta antropică, zona prezintă un grad ridicat de umanizare, favorabilă coabitării mai multor etnii - care, de altfel, și poartă pecetea unui multiculturalism pregnant, prin crearea unor habitate specifice, dar și prin nuanțarea unor spații mentale etnografice.

Al doilea capitol, intitulat *Organizare și evoluție teritorial administrativă*, trasează și clarifică suprapunerea peste spațiul geografic delimitat de actualele județe Maramureș și Satu Mare, a unităților administrativ-teritoriale existente în perioada de timp la care se raportează lucrarea de față. În stabilirea limitelor ariei cercetate s-a ținut seama, pe de o parte, de împărțirea administrativ teritorială existentă astăzi, lucrarea rezumându-se strict la o cercetare în ansamblul a celor două județe - Maramureș și Satu Mare. Peste teritoriu actual definit deja, dacă ne raportăm la timpul în care bisericile au fost construite, putem vorbi de comitate sau părți ale acestora - ca regiuni administrative. Județul Maramureșul, de exemplu, se structurează într-un teritoriu bine delimitat geografic, cu trăsături

spațiale, economico-sociale și spirituale proprii, format însă din zone cu tradiții etnografice distincte, frecvent numite de etnologi dar și de istorici, „Țări”: (Țara Chioarului, Țara Lăpusului, Țara Maramureșului sau Țara Codrului). Raportându-ne la perioada cuprinsă între secolele XVII-XIX, în mare parte arealul actual era alcătuit din comitate Maramureș, Sătmar, Solnocul Interior, Sălaj și Ugocea.

Capitolul al treilea își propune să prezinte mai întâi, pe baza izvoarelor existente, primele mărturii documentare, istorice și juridice, privitoare la existența vieții bisericești a românilor din Maramureșul voievodal, Chioar, Lăpuș și Sătmar. Astfel, în lumina diplomelor nobiliare maramureșene, descoperim toponimii ale unor locuri cu origini creștine, numele mai multor preoți din perioada secolelor XIII-XV dar și existența unor biserici și mănăstiri, toate acestea oferindu-ne indiciul că în Maramureș și Sătmar exista o organizare bisericească românească.

În perioada de timp cuprinsă între secolele al XVII-lea și al XIX-lea, care reprezintă cadrul cronologic stabilit, consemnăm câteva evenimente majore ce au marcat profund viața religioasă în aceste locuri. În primul rând amintim momentul pe care îl reprezintă desființarea Episcopiei Ortodoxe a Maramureșului și apartenența religioasă a unei însemnate părți a românilor la Episcopia Ruteană Unită de Munkacevo, care a trecut la unirea cu Roma odată cu celelalte episcopii din Galiția. Pe de altă parte, mijlocul secolului al XIX-lea poate fi reținut prin importante mutații de ordin organizatoric apărute în interiorul Bisericii Greco-Catolice din Transilvania, concretizate în lărgirea sferei jurisdicționale, prin înființarea a două noi episcopii, pe lângă cele deja existente de Făgăraș și de Oradea, anume la Lugoj și Gherla, la cea din urmă anexându-se și parohiile greco-catolice din Maramureș, Sătmar, Lăpuș și Chioar.

Un capitol care face trecerea propriu-zisă la tematica exactă a lucrării, este dedicat celor patru bisericilor de zid, anterioare perioadei cuprinsă în studiu, despre care avem mărturii istorice directe și indirecte. Acestea sunt biserica din Giulești, biserica din Sarasău, biserica din Cuhea - Bogdan Vodă și biserica din Peri, azi Hrushovo (Ucraina). Capitolul concluzionează faptul că în paralel cu arhitectura religioasă rurală, cu preponderență a lemnului, în orașele cetăți - reședințe voievodale, ca Sighet, Hust, Apșa, Bedeu, Biserica Albă etc., au fost ridicate biserici din piatră, edificii datate ca fiind anterioare celor mai vechi biserici de lemn pe care le avem astăzi.

Clasificare tipologică a elementelor arhitecturale este prezentată într-un amplu capitol, structurat la rândul lui pe subcapitole, care pe baza documentelor arhivistice, a informațiilor bibliografice și de teren, sunt clasificate tipologic din punct de vedere al planimetriei, al sistemului de boltire, al amplasării turnului clopotniță, iluminării naturale, dar și în ceea ce privesc materialele de construcție folosite.

S-a urmărit identificarea trăsăturilor caracteristice ale bisericilor ridicate în zona celor două județe și încadrarea acestora în caracteristicile generale ale stilurilor arhitecturale de construcțiilor religioase din Transilvania. Am urmărit elemente definitorii de arhitectură și tehnici constructive: planul bisericii, compartimentarea interioară, caracteristicile constructive ale zidurilor și rezolvarea problemelor de rezistență la câteva dintre biserici - stâlpi, arce, bolți, turnuri, decorul exterior al fațadelor, inscripții, și acolo unde ele se găseau, elemente cu valoare artistică.

O primă grupă-familie care cuprinde cu puține excepții, formele presupuse a fi cele mai vechi, se caracterizează prin aceea că nava nu face corp comun cu absida altarului. Diametrul absidei fiind mai mic decât lățimea naosului, aceasta dă naștere unui decroș, care la unele biserici este însă extrem de redus. În ceea ce privește curba pe care o trasează arcul absidelor din această categorie, se pot constata patru tipologii distincte:

a) prima variantă planimetrică include bisericile cu arcul altarului în plin cintru, care se deschid în semicerc la 180° ;

b) a doua variantă planimetrică include bisericile ale căror capete de arce absidale de 180° sunt supraalungite.

c) în a treia variantă planimetrică sunt cuprinse bisericile ale căror arce absidale sunt mai mici de 180° (subcintrate). În general, aceste arce, au o deschidere de $\pm 150^\circ$. Ca și o particularitate, menționăm că bisericile ce se înscriu în această subgrupă, de regulă nu au altarul decroșat, sau acesta este extrem de redus. Cu puține excepții, sunt datate ca fiind cele mai vechi. În ceea ce privește ponderea lor zonală, le întâlnim cu precădere în jurul orașelor Baia Mare și Baia Sprie, în ceea ce numim zona Fisculaș, în zona Lăpușului - fostul comitat Solnocul Interior, dar și spre părțile zonelor Codru și Sătmar.

d) A patra variantă cuprinde bisericile ale căror abside semicirculare sunt nedecroșate, acest tip fiind întâlnit cu o singură excepție la bisericile cu planimetrie triconcă. Biserica din Moisei fiind singura biserică unde întâlnim o planimetrie de tip sală cu altar nedecroșat.

Grupa a doua cuprinde bisericile la care peretele absidei este format din mai multe laturi. Cu excepția bisericii din Valea Morii, unde laturile absidei este în număr de șapte, la toate celelalte bisericile care intră în această categorie, numărul laturilor absidei poligonale este de 5. Există însă variații în ceea ce privește raportul dintre aceste laturi, deoarece ele nu se înscriu întotdeauna într-un semicerc, evidențiindu-se astfel trei variante planimetrice.

a) abside poligonale decroșate ale căror laturi egale se înscriu în cerc (bisericile din Mireșu Mare, Bârsana, Dănești, Pișcolt, Sighet etc.);

b) abside poligonale decroșate ale căror laturi care formează decroșul sunt mai scurte (bisericile din Chegea, Iadăra, Durușa etc.);

c) abside poligonale decroșate ale căror latură centrală este mai mică (bisericile din Sărăuad, Satu Mic, Irina etc.)

În primele două variante, unghiul pereților poligonali ai absidei sunt în raport de $\pm 135^\circ$ unul față de altul, în timp ce absidele ale căror latură centrală este redusă, raportul este de doar $\pm 130^\circ$. Ca areal, acest tip de absidă poligonală îl întâlnim frecvent la bisericile din fostul domeniu al Cetății de Piatră și la cele din zona Careilor, iar ca datare tipologică, este de remarcat faptul că absida poligonală o întâlnim la două din cele mai vechi biserici, respectiv biserica din Coaș (1730) și cea din Copalnic Surduc (1731).

Planul dreptunghiular cu absida altarului semicirculară nedecroșată este reprezentat de planimetria bisericii din Moisei, singura de acest fel, unde absida altarului face corp comun cu nava. În acest caz avem de-a face cu o absidă semicirculară în plin cintru a cărei perete semicircular este în același plan cu pereții laterali ai navei. Un aspect singular întâlnit în întreg repertoriul îl semnalăm la biserica din Coaș. Construcția se înscrie în tipologia puținelor biserici ce au un program tripartit, în ceea ce privește împărțirea spațiului interior. Pronaosul este despărțit de naos printr-un perete de zid prevăzut cu trei deschideri. Fațada vestică fiind alcătuită din trei laturi, cu segmentele situate la extreme dispuse într-un unghi de 45° , încadrează pronaosul într-o tipologie originală, specifică arhitecturii de lemn. La o analiză atentă se poate constata o simetrie în ceea ce privește raportul laturilor poligonale de la pronaos cu cele de la absida altarului, acestea fiind dispuse în același unghi în raport cu axul longitudinal al bisericii.

Planul trilobat sau triconc este dat de prezența cele două abside laterale ale naosului și de absida altarului. Din punct de vedere al rezistenței, această formă de construcție este considerată de către specialiști mult mai rezistentă ca și structură, deoarece absidele preiau o parte din solicitările transversale ale bolții. Bisericile care au fost remarcate cu acest plan se înscriu cu particularități proprii. Biserica din Șișești are absidele laterale semicilindrice iar absida ce dă naștere altarului, se prelungește în continuarea navei fără decroș. Biserica din Ferneziu, la origine avea o planimetrie de tip navă, însă între anii 1958-1960, în urma unor lucrări de reparații și de extindere, acesteia i se adaugă absidele rectangulare laterale. În aceeași situație se află alte două edificii: biserica din satul Buciumi, care se prezintă, în urma modificărilor efectuate, cu o planimetrie nouă; altarul mărit față de cel inițial, semicilindric nedecroșat și două abside laterale semicilindrice. Biserica din Tulghieș este și ea extinsă în anul 1979, adăugându-i-se două abside poligonale laterale, similare cu cea a altarului, însă supraînălțate în raport cu nava.

Cu puține excepții, absidele laterale ce apar azi în planimetria unor biserici sunt adăugiri ulterioare, aparținând secolului al XX-lea, survenite în urma unor modificări de lărgire a spațiului interior. Bisericile care au la origine planul triconc sunt puține ca număr, fiind prezente ocazionale care se înscriu ca reminiscență în șirul intervențiilor constructive brâncovenești de secol al XVII-lea în Transilvania, iar pentru secolul următor, în baza legăturilor tradiționale cu Biserica ortodoxă din Moldova, biserici care păstrează totuși turnul-clopotniță, atât de prezent în componența bisericilor-sală din Transilvania.

Urmărind mai îndeaproape problemele de ordin tipologic, este de remarcat modul în care meșterii constructorii, deseori neexperimentați, au conceput spațiul construit. Ceea ce trebuie observat din primul moment este deplina consonanță care există între dispoziția de plan a bisericilor și desfășurarea lor în spațiu. Ordonarea încăperilor de cult de-a lungul axei longitudinale est-vest se regăsește în sistemul de boltire, care o subliniază în mod gradat. Constructorii au înțeles că bolta în semicilindru dispusă longitudinal, ca variantă frecvent întâlnită, regăsită și la bisericile de lemn anterioare secolului al XVII-lea, este cea mai potrivită pentru a da solemnitatea cuvenită naosului, marcând totodată direcția majoră a spațiului liturgic spre încăperea altarului. Pronaosul, sau atriul (foarte rar întâlnit în cazul bisericilor repertoriate), de regulă mai scund în înălțime, exprimă cu claritate calitatea sa de spațiu introductiv. În tradiția creștină primară, simbolismul și utilitatea pronaosului era conceput ca și încăpere adiacentă, dar în afara bisericii propriu-zise, căci catehumenii, adică cei nebotezați, aveau doar calitatea de membrii în devenire ai Bisericii. Ulterior, pronaosul a devenit un spațiu rezervat exclusiv femeilor. Ori acest program spațial, la tipologia bisericilor studiate, lipsite în cele mai multe cazuri de pronaos, este de regulă doar sugerat în mod covențional de către perimetrul aflat sub tribună, sau de încăperea primului nivel al turnului-clopotniță, marcat de regulă prin colonadele sau stâlpi de susținere ai tribunei. Lipsa pronaosului aduce o modificare majoră în ceea ce privește dispunerea credincioșilor în biserică. Jumătatea de nord a naosului devine locul rezervat femeilor, în concordanță cu dispunerea *icoanei împărătești a Maicii Domnului* de pe iconostas, iar jumătatea sudică revine bărbaților, în concordanță cu *icoana împărătească a lui Iisus Hristos*.

Sistemele de acoperire al naosului prezintă o varietate destul de diversă. Forma cea mai frecvent întâlnită fiind bolta semicilindrică, cu câteva diversificații: *bolta în plin cintru*, regăsită la 22 dintre biserici, *în subcintru* la 38 dintre biserici, și *aplatizată* ("în mâner de coș") la 14 dintre biserici. Biserici lipsite de bolți, tăvănite, sunt în număr de 26, dintre acestea o parte au muchiile teșite.

O altă categorie de bolți sunt cele structurate pe mai multe unități, în care fiecare travee este determinată de 4 puncte de sprijin. Din punct de vedere tipologic, le putem clasifica în:

bolți în cruce cu muchie aparentă, unde calotele, provenite din intersecția a două bolți semicilindrice, cu diametrul egale, se intersectează în unghi drept, dând naștere unor muchii pe intrados. Spre exemplu, nava bisericii din localitatea Ferneziu este alcătuită dintr-o dispunere de patru bolți în cruce pe axa E-V, demarcate, pentru mărirea rezistenței la tensiune, de cinci arce duble. Proiecția frontală a acestor arce se înscrie în semicerc, iar cea a arcelor diagonale, în jumătăți de elipsă.

bolți boeme sau avela, așa cum le vedem de exemplu la biserica din localitatea Bârgău, unde sistemul de structură portantă este alcătuit dintr-o succesiune de trei cupole suspendate, înscrise în semicalotă de sferă, din care au fost îndepărtate părțile ce rămân în afara planurilor verticale. Atât arcele frontale cât și cele laterale, sunt segmente de cerc, descărcate pe pilaștrii masivi, angajați în pereții laterali ai navei. Din totalul de 56 de biserici, a căror sistem de boltire este structurat pe mai multe unități de bolți, 2 prezintă bolți în cruce iar restul de 54 bolți boeme sau avela.

Un element important al elevației unei biserici îl constituie *turnul* - o apariție relativ târzie în arhitectura religioasă din Transilvania. Ca model arhetipal poate fi considerat turnul cu bază pătrată, și corpul, o prismă patrulateră, mai mult sau mai puțin înaltă, încheiată cu o galerie simplă deschisă, peste care este amplasat coiful format din două corpuri: unul de bază în trunchi de piramidă cu baza pătrată, din care se înalță un con piramidal octogonal, având în vârf crucea. Acesta este modelul pe care de altfel îl întâlnim la aproape toate bisericile de lemn din Transilvania. La bisericile vechi, clopotnița face corp comun cu nava, stil specific lăcașurilor de cult transilvănene. Cu foișor simplu și cu o mica fleșă, aceasta este amplasată de regulă deasupra pridvorului. Încadrate în stil arhitectonic, turnurile supra-înălțate sunt de proveniență apuseană, în manieră gotică, stil arhitectural adus în Transilvania de către sași. Departe de a fi doar simple elemente de împrumut, ele sunt chemate în primul rând să răspundă unei nevoi practice, acela de a adăposti într-un loc înalt clopotul, astfel ca sunetul lui să se poată propaga la distanță. Cert este că pentru secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în privința liniei arhitecturale a turnurilor, putem vorbi de o oarecare influență venită din partea constructorilor de biserici și catedrale din orașe, aspect ce va diversifica în mod special partea superioară și forma învelitorii. La foarte multe dintre bisericile repertoriate, turnurile au fost construite ulterior edificării bisericii, uneori la distanță de câțiva zeci de ani. Acest aspect se datora în primul rând lipsei resurselor financiare și materiale cu care se confruntau multe dintre parohiile rurale la acea vreme. Odată construite, aceste turnuri respectau în general aceeași tipologie; cu secțiunea plană pătrată, cu zidurile de regulă groase iar ca elevație, structurate pe două, trei sau mai rar pe patru niveluri, încheiate cu o cornișă mai mult sau mai puțin profilată.

O primă clasificare a turnurilor o putem stabili în funcție de cum sunt raportate acestea la nava bisericii. Toate bisericile au turnul-clopotniță dispus, fără excepție, pe fațada principală, adosat sau angajat navei, care de regulă este amplasat spre punctul cardinal - vest.

Structuri arhitectonice care fac parte integrantă din corpul navei, turnurile conferă acesteia o parte din rezistența de structură necesară sistemului de boltire. În aceste situații vorbim despre biserici ale căror turnuri sunt angajate (total sau parțial) în corpul navei, încât fațada vestică a acestora se suprapune în secțiune longitudinală cu zidul fațadei navei.

O altă categorie o formează bisericile ale căror turnuri sunt adosate, sau lipite fațadei principale, ca structuri independente în raport cu corpul navei. Amplasamentul acestor turnuri, lipite de zidul navei, nu aduc vreun aport major la elementele de rezistență ale edificiului. În ceea ce privesc bisericile vechi de secol al XVIII-lea, aspectul amplasării turnului este identic cu cel al bisericilor de lemn, turnul nefiind altceva decât o structură de lemn amplasată deasupra cafasului, așa cum îl vedem la bisericile din Baia Sprie, Berința, Boiu Mare, Cetățele, Coaș și Hurezu Mare.

Decorația exterioară a bisericilor studiate se încadrează în tiparele bisericilor transilvănene din mediul rural, cu fațadele zidurilor de regulă simple. O linie sobră a ornamentației o regăsim doar în prezența lesenelor care de regulă împarte în mai multe registre zidurile laterale ale navei. Se întâlnesc ocazional brâiele dispuse sub cornișă sau brâul ce înconjoară partea mediană a turnurilor. Soclurile sunt realizate la partea inferioară a zidului, a elevației, continuând practic fundația zidită deasupra nivelului de călcare. Formate de regulă din zidărie, au grosimea mai mare decât a restului zidului. La câteva dintre bisericile repertoriate, trecerea de la lățimea fundației zidite la elevația propriu-zisă se face prin retrageri succesive, decorate sub formă de tor.

În această areal ce cuprinde două județe, s-au identificat 2 biserici ce aparțin sfârșitului de secol XVII (cu o datare incertă), 13 biserici de secol al XVIII-lea și 132 de biserici de secol al XIX-lea. Fiind construite la solicitările comunităților parohiale, preotul paroh împreună cu Consiliul Parohial făceau demersurile scriptice Oficiului Protopopesc, în care se argumenta necesitatea ridicării unei noi biserici, fondurile sau veniturile financiare din care se vor suporta cheltuielile edificării, iar Consistoriului Arhidiecezan analiza aceste doleanțe. Rămăși de cele mai multe ori anonimi, meșterii constructori care au ridicat aceste biserici, au lăsat mărturia priceperii și destoiniciei lor în realizările lor modeste ca mărime, dar care înglobează elemente tehnice și uneori artistice comparabile cu cele ale monumentelor reprezentative din epocă.

Pentru satele Maramureșului și Sătmarului din perioada secolelor XVII - XIX, aceste biserici de zid erau construcții monumentale. Ridicarea lor impunea eforturi materiale și umane mai mari decât la bisericile de lemn. Punerea în operă a acestor construcții necesita cunoștințe tehnice pe care le aveau

echipe specializate conduse de maiștrii, care erau depozitarii tehnicilor de construcție învățate pe alte șantiere, din generație în generație. În simplitatea lor arhitecturală ele rămân parte componentă a tezaurului cultural românesc.

Considerăm că informațiile documentaristice, monografice, prezentarea planurilor, fotografierea de ansamblu și în detaliu, în exterior și în interior, a tuturor monumentelor din această perioadă, va permite specialiștilor în istoria artei și a arhitecturii, o analiză mai aprofundată a fenomenului edificării bisericilor de zid din zonă.

Lucrarea este completată de bibliografia folosită, de anexele ce cuprind relevee, harta județelor Maramureș și Satu Mare în care sunt localizate bisericile repertoriate, harta celor cinci comitate, fotografii și documente.